

Fra maktens skinnende fasade til markedsøkonomiens motor

Forvandlingen av luksusens rykte og funksjon i Frankrike og Storbritannia på 1700-tallet

Av Kai Østberg

Så kommer Herskerinnen til syne i døråpningen i en knitrende, mørkeblå silkekjole. [...] Det fyldige håret er frisert, lagt og festet med forgylte edelstenglitrende kammer. Rundt halsen bærer Herskerinnen et fløyelsbånd med Padishah-diamant kantet med safirer. Det myndige ansiktet er pudret, de følsomme leppene malt, og de dype øynene glitrer under en rad med svarte vipper.¹

Den nederlandsk-britiske forfatteren Bernard Mandeville satte med sin bok *The Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits* (1714) mye av premissene for debatten om luksus på 1700-tallet.² Den siste del av verkets tittel oppsummerer i fire ord – private laster, offentlige goder – et menneskesyn og et syn på økonomien som skulle bli det ideologiske fundamentet for den moderne kapitalismen. Senere kom Adam Smith tilsynelatende til å underskrive på dette i *Wealth of Nations* (1776), den økonomiske liberalismens bibel. Om begrepet luksus skrev Mandeville:

...enten burde ingen grad av luksus kalles en last, eller [...] så er det umulig å gi en definisjon av luksus som alle ville godta som rimelig [for] i det øyeblikk vi slutter å kalle det som ikke er absolutt nødvendig for å holde et menneske i live for luksus, så finnes det ingen luksus i det hele tatt.³

Med dette ga Mandeville et viktig bidrag til å avmoralisere trangen til luksus og knytte den til det alminnelige menneskelige begjær, som er markedsøkonomiens bunnplanke. Det retoriske utspillet var et drastisk forsøk å avskaffe debatten om definisjonen av luksus og av dens moralske status, men viste seg å åpne for en mer opphetet debatt om luksus enn noensinne. I

¹ Sorokov, *En opritsjniks dag*, s. 118.

² Første versjon av det satiriske diktet «The Grumbling Hive...» ble publisert i 1705. Diktet ble utgitt på nytt sammen med en utlegning på prosa og en essaydel i 1714 med den tittelen som verket siden er blitt kjent under. Men det var først da boka ble trykket opp på nytt i en ytterligere utvidet utgave i 1723 at berømmelsen – og skandalen – var et faktum. Se Strøksnes. *Det kommersialistiske manifest.*, s. 5–8.

³ Sitert etter Hundert, «Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy», s.33.

et historisk perspektiv er luksusbegrepet svært elastisk og sosialt foranderlig. Som Christopher Berry påpeker, er begrepene *luksus* og *nødvendigheter* gjensidig konstituerende og sentrale komponenter i et hvert samfunns grunnleggende «sosiale grammatikk».⁴ Mandevilles forenkling griper dermed til kjernen av luksusens og luksusbegrepets sosiale karakter og viktighet, samtidig som den er utillatelig ahistorisk. Inspirert av Mandeville, men i motsetning til ham vil jeg derfor presentere en mosaikk av momenter for bedre å få øye på luksusfenomenets ambivalente essens gjennom all dets historiske foranderlighet.

Første del av denne artikkelen tar sikte på å gi et slik historisk orientert oversyn over aspekter av fenomenet luksus. Den andre og største delen vil i lys av første del studere 1700-tallets overgang fra en tradisjonell makt- og standsbekreftende luksus til en moderne luksus som i en viss forstand var mere «demokratisk», i betydningen omfattet langt flere, og som hos sine forsvarere var ledsaget av en positiv holdning til produktivitet og forbruk. Hvilke politiske, økonomiske, sosiale, sivilisatorisk-moralske og kjønnshistoriske problemstillinger aktualiseres i 1700-tallets luksusdebatt? Hvilke allianser og konfliktlinjer karakteriserer debatten om luksus? Hvilke sivilisatoriske verdier er det som står på spill? Debatten startet i Storbritannia og ble ganske snart videreført også i Frankrike, som er det land vil få størst oppmerksomhet i det følgende.. Jeg vil prøve å samle noen av de trådene man kan hente ut av av 1700-tallets luksusdebatt og historikernes analyser av den. Det er særlig to momenter jeg vil legge vekt på. Det gjelder for det første kritikken av det personlighetsundergravende potensial ved luksus. Denne var ikke bare rettet mot den moderne luksus, som fremmet sosial mobilitet. Også den gamle standsbekreftende luksus (enhver skal kle seg etter sin rang osv.) ble i stigende grad kritisert for å være personlighetsundergravende. Det andre punktet gjelder forholdet mellom luksus og politisk frihet, hvor jeg vil peke på noen overraskende sammenhenger mellom aristokratisk tankegods fra tidlig 1700-tall og republikansk ideologi under revolusjonstiden. Jeg vil nedenfor utdype disse problemstillingene og mine bidrag til å besvare dem. Men først vil jeg presentere noen aspekter av luksusfenomenet og gi en skisse av luksusens historie i Frankrike.

Aspekter av fenomenet luksus i historisk lys

⁴ Berry, *The Idea of Luxury*, s. 37–38.

Luksus i den idehistoriske tradisjon fra antikken til 1700-tallet var et negativt ladet begrep hos fromhetens og moralens forsvarere. Det var et samlebegrep på raffinerte sanselige fristelser og forseggjort pryde. Disse var karakterisert ved at de virket nedbrytende på mandig og dydig livsførsel.⁵ Frihet fra arbeid for livsopphold, prangende forbruk og sanselig nytelse oppsummerer tre viktige aspekter av luksus. Luksus kunne henregnes under flere av den katolske kirkens syv dødssynder. En av disse bar et navn som knyttet forbindelsen direkte rent språklig, nemlig *luxuria* – utukt.⁶

Opprinnelig hadde likevel luksusen primært en religiøs rolle, hvor prakten tjente til å symbolisere og feire guddommens herlighet og makt, og inngi de troende respekt og beundring.⁷ Et av luksusens sentrale paradokser er derfor at de gjenstander og den livsstil som skulle symbolisere åndelige kvaliteter i den fysiske verden (generøsitet, godhet, klokskap, rettferdighetssans, kunnskap, kraft og viljefasthet - kort sagt alle de kvaliteter som makten smykker seg med i sitt eget selvbilde), de var selv en av de største trusler mot disse åndelige kvaliteter. Et sentralt aspekt ved reformasjonen var nettopp oppgjøret med de korrupperende virkninger pavekirkens luksus hadde på den kristne åndelighet.

Begrepet luksus har sin språklige opprinnelse i det latinske *lux* – lys. Luksus er noe som skinner og som for eksempel skal få guddommen og de som er assosiert med denne til å skinne. Denne teokratiske luksus fikk også overføringsverdi til den luksus som kongemakten og adelen senere omga seg med, ved at luksusen, når den var tilpasset de forskjellige sosiale lag, speilet de åndelige og sjelelige kvaliteter disse mente seg å være bærere av i samfunnets rangorden. Denne hadde gjerne religiøs legitimering, ikke minst i middelalderens standssamfunn.⁸ Denne teokratisk eller etisk begrunnede luksus avløses i europeisk historie av den estetisk motiverte luksus ved overgangen fra middelalder til moderne tid.⁹ Luksusen kom nå til å markere verdslig makt og sosial status. Luksusen fikk den funksjon å underbygge den moderne, suverene staten og de elitene som var knyttet til den.¹⁰ «Luxury was [...] integral to emerging definitions of state and civic power», skriver Maxine Berg og Elisabeth Eger, med henvisning til den florentinske renessansens vekt på storslagenhet og Filip 4.s aktive valg av *magnificencia* for å kommunisere statens makt i 1630-årenes Spania, til

⁵ Berry, *The Idea of Luxury*, s. xiii og s. 14.

⁶ Løøv, «Dødssynd».

⁷ Anthun, *Les trois phases du luxe en France*, s. 1–2, 7–9 og 12–15.

⁸ Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*.

⁹ Anthun, *Les trois phases du luxe en France*, s. 68–70.

¹⁰ Anderson, *Lineages of the Absolutist State*.

fortrengsel for *modestia*.¹¹ Det er luksusens rolle i denne makt-tradisjonen den russiske forfatteren Vladimir Sorokov henspiller på i sin treffsikre satiriske fremtidsdystopi om et gjenreist og enda mer brutalt tsarvelde, en bok som ble skrevet i 2007 med handlingen lagt til 2027 (se vignetten øverst i artikkelen).

Luksus var altså knyttet til ostentativ framvisning av frihet fra produktivt arbeid og prangende forbruk av dyre varer.¹² Til det første aspektet bemerker Montesquieu i *Lovenes ånd*, i tråd med Mandeville, at luksus simpelthen er de behageligheter man skaffer seg gjennom andres arbeid utover det som er strengt nødvendig for å overleve. Forekomsten av luksus er dermed nøye forbundet med ulikhet, skriver Montesquieu. I likhetsbaserte republikker vil folk leve av sitt arbeid, og det er lite luksus.¹³ Det at varer kom langveis fra var derfor lenge å regne som en prestisjeforhøyende faktor, fordi det i mesteparten av menneskehetens historie har vært dyrt, farlig og arbeidskrevende å frakte varer over store avstander.¹⁴

En sosial funksjon ved luksusen er å holde verdiene i sirkulasjon i samfunnet, hevder Montesquieu, ved at de rike forbruker av sin rikdom og slik lar noe av den igjen tilflyte de fattige.¹⁵ Sett fra den rike og fornemmes synsvinkel var likevel luksusens hensikt først og fremst å befeste denne ulikheten, gjennom å forgylle og forskjønne den og derved vekke beundring hos dem som sto lavere på rangstigen. «De fornemme kan ikke ha for mye rikdom», heter det i La Chetardyes håndbok for unge adelsmenn fra 1682, «for de gjør alltid god bruk av rikdommen, og i stedet for å elske den for dens egen skyld betrakter de den som et middel til å få sine egne kvaliteter til å skinne.»¹⁶ I detteligger det en forestilling om at luksusen avspeiler den overlegne moralske og menneskelige verdi til den som omgir seg med den. Omvendt insisterte derfor adelens talsmenn lenge på at standen måtte holde seg unna nedverdiggende former for arbeid, som hadde en utstråling som var den diametralt motsatte av luksusens. Ifølge adelsideologen Gilles-André de la Roque (1682) lot adelskap seg umulig forene med det å ha et manuelt yrke:

Det ville være å hevde at lyset og mørket, dyden og lasten og alle verdens motsetninger kan passe overens: for siden adelskap er dydens og ærens utsmykning,

¹¹ Berg & Eger, «The Rise and Fall of the Luxury Debates», s. 8.

¹² Veblen, *Den uproduktive klasse*, kap. 3 og 4.

¹³ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, b. 1, s. 225 og 227 (bok VII, kap. 1 og 2).

¹⁴ Berg & Eger (red.), *Luxury in the Eighteenth Century*, kap. 14–16.

¹⁵ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, b. 1, s. 228–229 (bok VII, kap. 4).

¹⁶ La Chetardye, *Instructions pour un jeune Seigneur ou l'idée d'un galant homme*, s 83: «...ils ne le considèrent que comme un moyen qui peut servir à faire paroître leur mérite».

hvilken forbindelse kan det ha med yrker som bare forbindes med det skitne og nedrige.¹⁷

Frihet fra alminnelig, nyttig arbeid tjente i likhet med materielle luksusgjenstander til å framheve adelens stråleglans.

Men i tillegg til arbeidsfrihet og fremvisning av prakt er det altså også et tredje aspekt ved luksusen, nemlig at den appellerer til menneskers sans for personlig komfort og sanselig nytelse. Vi skal komme tilbake til disse tre aspektene av luksus om et øyeblikk. Men først skal vi i korte trekk skissere luksusens historie i Frankrike fra slutten av middelalderen til den franske revolusjon.

Frankrike som den moderne luksusens hjemland

Frankrikes posisjon som den moderne luksusens hovedland bygges gradvis opp fra de italienske krigene på slutten av 1400-tallet, hvor Frankrike importerte de kultiverte omgangsformene fra de mange velstående, prakt- og kunstelskende norditalienske hoffene.¹⁸ Men det var ikke bare atferdsnormene, det var fruktene av hele den italienske renessansen som ble importert, og den nye sterke kongemakten brukte den til å bygge ut det myke, kulturelle aspektet ved sitt herredømme.¹⁹ Franskmennene tok både med seg kunstverker og noen av de fremste kunstnerne. Det største byttet sikret Frans 1. (r. 1515–47) seg da han fikk Leonardo da Vinci til å bosette seg i nærheten av kongens slott Amboise i Loire-dalen. Utviklingen av en raffinert italienskinspirert hoffkultur ble senere begunstiget gjennom at to medlemmer av den florentinske Médici-slekten fylte rollen som franske dronninger på 1500-tallet og tidlig 1600-tall. Hoffet ble i stadig høyere grad et maktinstrument for å binde, disiplinere og kultivere adelen, ikke minst gjennom en høyt utviklet hoffetikette.²⁰

Men kongemakten gjorde ikke bare en innsats for å forbruke luksus og sette den inn i en politisk ramme. Den bidro også til å bygge opp den hjemlige luksusindustrien, blant annet gjennom egen produksjon av silke. Det var særlig Henrik 4. (r. 1589–1610) som la til rette for dette.²¹ Men det var Henriks barnebarn Ludvig 14. som i samarbeid med sin finansminister

¹⁷ La Roque, *Traité de la noblesse*, s. 466. For ytterlige eksempler på uttrykk for adelens høye selvvurdering, se Østberg, *Storhet og nødvendighet*, f.eks. s. 62–68.

¹⁸ Solnon, *La cour de France*, s. 136ff.

¹⁹ Muchembled, *La société policée*, s. 56.

²⁰ Elias, *The Court Society*, særlig kapittel 7.

²¹ Castarède, *Histoire du luxe en France*, s. 162–165.

Colbert ga luksusens myke makt over sinnene det største løft.²² Det skjedde dels ved å grunnlegge luksusindustrier (silkeproduksjon, gobelinfabrikken, glass-, speil- og møbelproduksjon, osv.).²³ Det kom til å gjøre landet til den viktigste eksportør av de varer som der ble produsert. Men først og fremst etablerte Ludvig 14. Versailles som et nasjonalt og internasjonalt utstillingsvindu for fransk luksus, og greide å tvinge kremen av den franske adel til å konkurrere om å overgå hverandre i luksusforbruk under hans oppsyn, og diktert av hoffets moter, framfor å lage uro i provinsene. Det var i Versailles mote ble til makt, med Solkongen selv som den fremste mannekeng.

Som politisk maktinstrument overfor adelen og det øvrige samfunn skulle hoffet i Versailles komme til å miste mye av sin kraft på 1700-tallet, men som moteforbilde spilte hoffet fortsatt en viktig rolle. Motedronningen Marie Antoinette skulle gi det gamle regimet sin siste strålende sensommerblomstring i så måte, særlig takket være kleshandleren Rose Bertin, som regnes som urmoderen til den moderne moteindustrien.²⁴ Men den luksusens kraftutladning som Marie-Antoinette symboliserte skulle også bli en spiker i kisten for det gamle regime, markert særlig av bruduljene rundt verdenshistoriens mest luksuriøse diamanthalsbånd.²⁵ Ludvig 15. hadde opprinnelig bestilt det til sin elskerinne Madame du Barry i 1772, men det ble aldri ferdig før den gamle kongen døde og elskerinnen ble sendt i eksil. De kongelige hoff-juvelérene Boehmer og Bassenge ble sittende med det overdådige smykket og med den tilsvarende gjelden de hadde pådratt seg for å finansiere det. En bande svindlere hadde i 1784 fått det til å se ut som om Marie-Antoinette hadde ønsket å kjøpe halsbåndet, med den høyadelige kardinal de Rohan som godtroende mellommann. Rohan trodde han hadde fått hilse på dronningen en nattemørk time i parken i Versailles, mens han i virkeligheten hilste på en prostituert som spilte rollen som dronningen. Kardinalen tok opp bestillingen på vegne av «dronningen». Smykket ble overlevert til svindlerne, som straks slaktet det og solgte juvelene enkeltvis utenlands. Marie-Antoinette hadde ingen som helst befatning med saken, men saken sprakk da juvelérene i all ydmykhet purret henne for betalingen. Dronningen ble rasende og forlangte at kardinalen skulle tiltales for majestetsfornærmelse, noe Ludvig 16. føyet henne i. Saken endte med at kardinalen ble frikjent mens kongemakten og særlig dronningen fikk et ulivssår i opinionen. Opinionen var i utgangspunktet disponert for å mistro henne. Ironien var

²² Burke, *The Fabrication of Louis XIV.*

²³ Petitfils, *Louis XIV*, s. 259.

²⁴ Bertière, *Marie-Antoinette l'insoumise*, s. 300–305.

²⁵ For det som følger se f.eks. Mazah; *Private Lives, Public Affairs*, s. 167–211.

at et luksussmykke, som normalt skulle symbolisert og framvist herskerinnens opphøyethet og makt, ble symbol på hennes moralske nederdrekthet og kommende fall fra makten, uten at hun overhodet hadde hatt fingrene i det.²⁶

Med den franske revolusjon i 1789 skulle landet bli gjenstand for et av historiens mest gjennomgripende, men likevel et kortvarig oppgjør med luksusens makt over samfunnet og sinnene, i politikken, religionen og det sosiale liv. Spesielt i den ultraradikale og kulturrevolusjonære fasen 1792–1794 prøvde mange å bryte ned luksusens hierarki og erstatte den med en ny norm, med *le sans-culotte* som inkarnasjonen av den hederlige og aktverdige samfunnsborger. Sanskulotten var en person som var direkte språklig definert gjennom sitt fravær av luksus, i form av den kondisjonerte klassen og særlig adelens fornemme knebukse (*culotte*), hvorav de fineste var i silke og fløyel. I sin direkte og til tider brutale framtrede og sitt folkelige og kontante språk brøt sanskulotten med den forseggjorte etikette som hadde vært den materielle luksus' tilbehør. Kultiverthet var tidkrevende å tilegne seg, og dermed demonstrerte den avstand til livets tvingende nødvendigheter, like mye som brokadevester og gullkjeder.

Stadier i narsissismens økonomi

De tre ovennevnte aspektene ved luksus – arbeidsfrihet, fremvisning av prakt og sanselig nytelse (inkludert komfort) – opptrer parallelt gjennom hele luksusens historie, men med ulik vektlegging i forskjellige faser. Et viktig poeng i vår sammenheng er at det som er felles for de tre er at de på hver sin måte appellerer til menneskets narsissisme, til vårt behov for å føle oss store og betydningsfulle, til å speile oss i andres beundring, men også til å gi dette betydningsfulle selvet materielle og sanselige belønninger i form av velvære og nytelse.²⁷ Det forklarer luksusens sterke tiltrekningskraft, men også dens store moralske fallgruver.

²⁶ Boehmer og Bassenge hadde faktisk bønnfaldt den nye kongen om å stå ved sin forgjengers bestilling, og Ludvig 16. hadde da også tilbudt det til sin dronning. Men Marie-Antoinette hadde avskydd Madame du Barry og ville neppe ha et smykke beregnet på henne. Hun anså det dessuten som smakløst overlesset og stilmessig passé og karakteriserte det som et stykke diamantbesatt seletøy for hester.

²⁷ Innenfor psykiatri og psykoanalyse regnes narsissismen som en grunnleggende drift som finnes hos alle mennesker, men som får forskjellige uttrykk i forskjellige kulturer. Man skiller mellom sunn og patologisk narsissisme, og det finnes et stort kontinuum mellom disse ytterpunkter. Se Kernberg, *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, særlig s. 315–342.

1700-tallet var en viktig overgangstid mellom to forskjellige stadier i luksusens karakter og rolle og framfor alt i samtidens bedømmelse av den, moralsk og økonomisk. Den moderne forbruksrevolusjonen hadde sitt gjennombrudd i Nederland allerede på 1600-tallet, men det var på 1700-tallet den slo gjennom i de langt større land Storbritannia og Frankrike.²⁸ Det var også da det nye synet på luksus ble artikulert og debattert. Det var talende at det altså var et verk av en nederlander som hadde innvandret til England som satte i gang debatten.

Forbruksrevolusjonen virket oppløsende på både på sosiale hierarkier og på den politiske orden. Luksus ble omdefinert fra iøynefallende fritid og prangende forbruk for de få til komfort og nytelse for de (relativt) mange, som belønning for nettopp flittig arbeid.

Luksusforbruket var fortsatt en måte å signalisere status på, men en status som var mye mer gjenstand for fluktasjoner. Luksusen var i dette bildet ikke så mye en bekreftelse på en medfødt kvalitet – i form av høy byrd – som av ens egen eller familiens utrettelige innsats for å berike seg. Det religiøse islett ble fjernere, luksusen ble i større grad en sosial og sansemessig bekreftelse på individualistisk egenverdi. Den nye luksusen hadde dermed allerede på 1700-tallet noe av den sosiale og psykologiske funksjon som 200 år senere skulle komme til å slå ut i L'Oréals uimotståelige slagord: «Fordi jeg fortjener det».²⁹ Luksusens demokratisering innebar også en trivialisering og dermed nedgradering av luksusstatus: Kaffedrikken er kanskje det mest slående, tidlige eksempel på en vare som hadde vært luksuriøs men som kom til å inngå som en av livets nødvendigheter for brede lag.³⁰ Det som ikke lenger er *eksklusivt*, i betydningen ekskluderer de fleste mennesker fra delaktighet, er ikke lenger luksus, samme hvor langreist og raffinert det er. For luksus er det som mange begjærer, men som bare er oppnåelig for de få.³¹

Frankrike og Storbritannia er de mest sentrale land i historien om denne overgangsfasen, i kraft av å være tidens økonomiske, politiske og kulturelle supermakter. De rivaliserte og kriget med hverandre, men hadde også betydelig gjensidig fredelig kontakt gjennom handel og utveksling av ideer og personer, ikke minst i debattene om luksus. Innleggene i Maxine

²⁸ Vries, «Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice» og Grenier, «Travailler plus pour consommer plus».

²⁹ Luksusmerket L'Oréal gjorde dette til sitt hovedslagord i 1971, og det har siden blitt fremført på L'Oréals vegne av utallige supermodeller. <https://parisfashionweek.fhcm.paris/en/43953-2/>, lest 24.01.2023. Enkelte tillegger frasen stor betydning for kvinnefrigjøringen. Journalisten Claire Coleman skrev i *Daily Mail* i forbindelse med frasens 50-års-jubileum: “As a popular phrase, it’s also arguably done more for women than any number of feminist tracts or academic debates.” <https://www.dailymail.co.uk/femail/article-9412075/Because-Im-Worth-galvanised-generation-women-first.html>, lest 24.01.2023.

³⁰ Pedersen, *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundre*, s. 242.

³¹ Berry, *The Idea of Luxury*, s. 32.

Bergs og Elisabeth Egers antologi om luksusdebatten på 1700-tallet legger vekt på at selv om luksus i løpet av denne perioden i det store og hele antok langt mer positive konnotasjoner, så var utviklingen ikke rettlinjet og endimensjonal.³² Omdefineringen av luksusbegrepet ble møtt med motforestillinger og luksusproblematikken reiste stadig nye problemstillinger på godt og ondt, slik den fortsatt gjør i dag. Jeg vil trekke veksler på perspektivene i denne boka. Jeg vil også trekke på egne kildestudier. Det gjelder særlig for adelens vedkommende, hvor jeg trekker inn avhandlinger om adelskap og håndbøker i oppdragelse. Det er blant annet ved hjelp av disse jeg vil belyse to dimensjoner ved luksusdebatten som Bergs og Egers bok knapt berører:

1) Rousseau kritiserte den moderne luksus for å være personlighetsundergravende, ved at dens narsissistiske appell fikk folk til å strebe etter å være noe annet enn de egentlig var, gjennom moter og annen form for sosial imitasjon av høyere sosiale lag (eller lavere – som når Marie-Antoinette lekte bondejente). Men også den gamle standsbekreftende luksus ble i stigende grad kritisert for å fremme det vi i moderne termer kunne kalle usunn narsissisme. Den standsbekreftende luksus stimulerte jo ikke til å vinne selvrespekt gjennom arbeid og egeninnsats, slik den nye produktivitets- og arbeidsomhetsidealet krevde. De som på grunnlag av det nye produktivitets- og arbeidsomhetsidealet kritiserte aristokratiet (og dermed oftest var positive til moderne luksus, i tråd med Adam Smith) pekte nettopp på det personlighetsundergravende i at aristokraten anså sin egen høye sosiale status som en fødselsrett.

2) Luksusen ble ikke bare ansett som en trussel mot moralen, men også mot den politiske friheten, ved at herskere brukte luksus som mykt maktmiddel. Dette er et velkjent argument fra franske republikanere under revolusjonen, rettet blant annet mot Marie-Antoinette. Her vil jeg rette søkelyset mot det nokså overraskende faktum at en viktig aristokratisk ideolog, Henri de Boulainvilliers, tidlig på 1700-tallet hadde fremmet en lignende luksus-kritikk mot eneveldet. Dette var en del av hans forsvar for adelens politiske rettigheter, og Boulainvilliers var i så henseende antagelig en av inspirasjonskildene for Montesquieu.³³ Motsatt ble den moderne luksusen forsvart som bolverk for friheten, blant annet av David Hume og Adam Smith, ved at den vidtgående arbeidsdelingen og de avanserte produksjons- og forbruksmønstre vanskeliggjorde politisk og sosialt tyranni. Etter dette syn gikk økonomisk liberalisme og politisk liberalisme i tospann for en bedre verden.

³² Berg og Eger (red.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*.

³³ Goldzink, *Charles-Louis de Montesquieu. Lettres persanes*, s. 8.

Velstandsveksten truer med å forrykke den gamle sosiale orden.

Handelens utvikling og spesielt den oversjøiske handel gjorde at vareflommen og velstanden økte. Lyon, Marseille og byene langs Atlanterhavskysten, spesielt Bordeaux og Nantes opplevde en stor velstandvekst på 1700-tallet. Dette innebar også en endring av de sosiale styrkeforhold gjennom at eliten av tredjestanden vokste i antall og velstand.³⁴ I den klassiske marxistisk tolkning av den franske revolusjon var det som kjent borgerskapets vekst som lå til grunn for revolusjonen. Mange elementer i den klassiske tolkningen har blitt skutt i stykker, men den ikke-adelige elitens tallmessige framgang og økende kulturelle selvbevissthet er likevel et ubestridelig historisk faktum på 1700-tallet, dels i form av borgerskapets oftest frustrerte ønske om å avansere inn i adelen, dels i form av en borgerliggjøring av adelen selv.³⁵ Luksusdebatten på 1700-tallet dreide seg dels om at den nye velstanden skapte sosial uorden ved at nyrike mennesker kunne adoptere en livsstil som ga dem et utseende av fornemhet som de ikke egentlig hadde. Dette var et tema som var eldre enn 1700-tallet. Molières raljering med den sosiale klatrer, *le bourgeois gentilhomme* fra 1670 var neppe modig, satirisk maktkritikk. Den spilte heller på lag med den herskende samfunnsordens fordommer. Mennesker skulle kjenne sin plass. Luksus truet med å forrykke forholdet mellom ytre glans og indre verdighet, som etter standssamfunnets tradisjonelle selvforståelse ikke burde være gjenstand for krevende fortolkninger, men være to sider av samme sak. Luksus som nedsettende begrep var i det hele tatt noe som betegnet velstand på feil sted, som et motstykke til antropologen Mary Douglas' karakteristikk av skitt som *matter out of place*. Silke og fløyel *out of place* gjorde ikke innehaveren mindre skitten, det gjorde ham bare latterlig, og den skinnende fasade ble besudlet av den uverdige bruker. Holberg inntar i *Jeppe på bjerget* (1722) den samme holdning. Hvor latterlig er ikke tanken om at en bonde skulle kunne være baron? Men at temaet bringes på bane er også uttrykk for at en skremmende mulighet hadde rykket nærmere. Luksusen truet med å forrykke den sosiale orden og gjøre den mindre lesbar. Luksuslover (*lois somptuaires*) skulle motvirke nettopp dette, ved for hver

³⁴ Maza, «Luxury, morality, and social change», s. 121.

³⁵ Se Jones, «Bourgeois revolution revived: 1789 and social change» og Chaussinand-Nogaret, *The French nobility in the eighteenth century. From feudalism to enlightenment*, kap. 2.

samfunnsgruppe å anvise arten og mengden av den velstand som kunne framvises, i klesdrakt, kjøretøy, husvære, matvarer, størrelsen på begravelsesfølger og så videre.³⁶

Advarsler mot den bløtaktige og feminiserte laps

En annen bekymring var at luksusen svekket adelen selv, ved at mannsnot og militære dyder ble svekket av vellevnet og forbrukskultur. Dette var en oppfatning av faren ved luksus som var blitt tradert nokså uforandret siden den romerske republikkens tid og som også hadde røtter tilbake til Aristoteles og den greske polisverden.³⁷ I Frankrike ble denne aristokratisk-spartanske (eller puritanske) kritikken blant annet fremmet av biskop Fénelon mot slutten av 1600-tallet. Hans roman *Télémaque* er en utbygget juniorversjon av en del av Odysseen, og ble publisert første gang i 1699. Det er en pedagogisk roman om Odyssevs sønn Telemakhos. Gjennom mange begivenhetsrike opplevelser sammen med Mentor, en inkarnasjon av visdommens gud Minerva (tilsvarende Athene), vokser Telemakhos fram til klokskap og humanitet, samt moderasjon og nøysomhet i forbruk og selvoppfatning. Fénelon var huslærer for Ludvig 14.s sønnesønn hertugen av Burgund, som boken var beregnet på. Han var en lovende ung mann som opposisjonelle krefter under Solkongen festet store forhåpninger til, men som aldri ble konge ettersom han døde noen år før sin berømte farfar. Fénelon selv falt i unåde på grunn av romanen, som ble oppfattet som en sviende satire over solkongen og hans hoff. Men nettopp av den grunn gikk boka raskt sin illegale seiersgang over Frankrike og ble etter hvert også uhyre populær i hele Europa, slik at den helt fram til 1914 var en av de mest leste bøker i europeisk litteratur.

Når Telemakhos får en snøhvit tunika av fineste ull og en kappe av purpur med gullbroderier går glamouren til hodet på ham, som det ville gjøre på enhver ung mann. Men Mentor heller umiddelbart kaldt vann i blodet på ham, ved å oppfordre ham til å leve opp til sin fars ry og overvinne de vanskeligheter han har foran seg: «En ung mann som liker forfengelig pynt slik kvinner gjør, bringer skam over klokskap og fortjener ingen ære: Ære og heder tilkommer bare det hjerte som vet å tåle lidelser og trampe på forlystelser.»³⁸ Dermed er tonen satt for

³⁶ Se f.eks. Berry, *The Idea of Luxury*, s. 78–84.

³⁷ Berry, *The Idea of Luxury*, kap 2–3.

³⁸ Fénelon, *Télémaque*, bok 1 (s. 7, i sv. 1882-utgave)

hele boken. En oppskrudd selvoppfatning, understøttet av luksus og livets behageligheter, må tuktes og skrubbet av hvis godhet og klokskap skal skinne.

Disse moralske advarsler ville imidlertid ikke vært så insisterende hvis de ikke hadde sitt motstykke i en kulturell realitet hvor luksusens stråleglans hadde en sterk draging. En håndbok for takt og tone utgitt av jeusittpateren Morvan de Bellegarde i 1713 er langt mer kynisk, men også mer realistisk enn Fénelon. Man kan beklage at man både ved hoffet og blant folk flest legger for mye vekt på herkomsten og storhetens ytre attributter, men slik er det: «...vår nasjon kan ikke bære et åk som ikke er malt eller forgyldt [...] Denne folkets oppfatning har i tidens løp skapt adelens storhet.»³⁹

Hoffets luksus knekker adelens motstandskraft mot despotiet

Grev Henri de Boulainvilliers (1658–1722) var også knyttet til kretsen rundt hertugen av Burgund. Men mens Fénelon var opptatt å skape en god og dydig hersker var Boulainvilliers mer opptatt av å hevde adelens historiske rettigheter og uavhengighet, som var truet både av eneveldet og av en tredjestand som ikke kjente sin plass. Boulainvilliers søkte adelsinstitusjonens legitimering og sanne natur i frankernes erobringer i senantikken.⁴⁰ Han var i så måte en av nøkkelpersonene i oppbyggingen av den såkalte germanistiske tese som Montesquieu var den mest berømte talsmann for, altså den tese at adelen nedstammet fra erobrerne og hadde sine privilegier i kraft av erobrerens rett og ikke i kraft av kongelige nådebevisninger (= den rojalistiske tese).⁴¹ Boulainvilliers blir lyrisk i sin skildring av frankernes fysiske robusthet og hardbarkethet. Det var den som gjorde at de uten vanskelighet holdt gallerne i sjakk. Men kongemakten oppkastet seg etter hvert til adelens absolutte overherre og allierte seg da med tredjestanden – gallernes skitne etterkommere – som den trakk opp av støvet og aldeles urettmessig ga makt i staten.⁴² Han ser den hoffkulturen som ble introdusert i kjølvannet av de italienske krigene som en nøkkel til svekkelsen av adelens vitalitet og politiske uavhengighet. Så lenge adelen bodde på sine gods på landet og bare drev med krig og jakt holdt de ved like sin hardbarkede fysikk og livsholdning. Men da de ble integrert i den velpolerte hoffkulturen med dens luksus og forfinede manerer gikk det raskt

³⁹ Bellegarde, *L'éducation parfaite*, s. 51.

⁴⁰ Se f.eks. Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. 52ff.

⁴¹ Se Furet og Ozouf, «Deux légitimations historiques».

⁴² Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. LIV–LV og 59–61.

nedover bakke. For Boulainvilliers var dette en kultur hvis bløtaktige jåleri i manerer, klesdrakt og forbruk gjenspeilte en langt mer alvorlig moralsk bløtaktighet som banet veien for politisk servilitet. «Italienernes nedrige skikker, preget av smiger»⁴³ innebar blant annet et vendepunkt i etiketten som var betegnende for hele utviklingen i relasjonen mellom konge og adel: Adelen begynte å ta av seg hatten i kongens nærvær. Den nye behagskulturen ved hoffet hadde en klar politisk dimensjon – det gjaldt å være til behag for herskeren.

Når det gjelder hans egen samtid klaget Boulainvilliers over hvordan intendantene – som var den absolutte kongemaktens redskaper i provinsene – var preget av tidens grenseløse sosiale ambisjoner og dens «ubendige tørst etter rikdom og rasende trang til å ødsle dem ut». Han knytter dette til at det ikke er dyktighet, men en hoffmannsaktig evne til å være herskeren til behag som har brakt dem inn i disse stillingene.⁴⁴ Det er nødvendig å diskutere intendantenes herkomst påpeker han,

...for det lar seg i realiteten vanskelig gjøre og det vil alltid meget sjelden forekomme at familier av folket, som enten har kommet seg opp gjennom kremmervirksomhet (*le trafic*) eller pengepugeri (*une basse épargne*) frembringer menn med en karakter som er edel og sterk nok til å greie den største av alle samfunnsoppgaver, nemlig å styre over andre mennesker.⁴⁵

Disse menneskene er preget av *la crainte et l'orgueil* hevder han: Frykt for kongen og *hovmod* i sin egen utøvelse av «vilkårlig og despotisk makt» på kongens vegne.⁴⁶ Sin egen rådgivning til hertugen av Burgund karakteriserer Boulainvilliers derimot som preget av at han presenterer «sannheter [...] uten smisk, uten tanke om personlig fordel og til og med uten frykt for å vekke mishag (*déplaire*).»⁴⁷ Boulainvilliers opprøres altså av en penge- og forbrukskarusell som fører med seg en type sosial mobilitet som går i hop med politisk servilitet under en tyrannisk makt

Ukulturen i behaget. Debatten om en handelsadel.

Fra et ganske annet politisk og sosialt ståsted luftet Rousseau lignende bekymringer som dem Boulainvilliers ga uttrykk for. I det skandaleombruste prisskrift som med et slag etablerte

⁴³ Boulainvilliers, *Dissertation sur la noblesse française*, s. 539: «Les coutumes basses et flateuses des Italiens.»

⁴⁴ Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. LXII–LXIV.

⁴⁵ Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. LXXXIX.

⁴⁶ Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. LXXXIV.

⁴⁷ Boulainvilliers, *Etat de la France*, s. LVIII.

hans berømmelse, *Avhandlingen om vitenskapen og kunstene* (1749), formulerte Rousseau for første gang den sivilisasjonskritikken som skulle gjøre ham til inspirasjonskilde for senere samfunnsstormere. Luksus var for ham et umiskjennelig tilbehør til en dekadent, slavebundet tilværelse preget av en falsk høflighet som gjorde det umulig å kjenne sin neste – og seg selv. Dyrkelsen av *le plaisir* – behaget – er karakteristisk for den moderne, avanserte sivilisasjon bygget på handel og høflig sosiabilitet (på 1700-tallet hadde begrepet *commerce* både på engelsk og fransk sekundærbetydningen «sosial omgang»). For Rousseau har dette negative virkninger både kroppslig, politisk, sosialt, moralsk og psykologisk. Kroppslig ved at det svekker kraft og energi.⁴⁸ Politisk ved at kunsten og vitenskapen pynter og skjuler med «blomstergirlandere de jernlenker som tynger dem [= undersåttene]». Derved kveles deres opprinnelige, medfødte frihetsfølelse og de ender med å elske sin disiplinerte underkastelse.⁴⁹ Sosialt er behags- og høflighetskulturen nedbrytende ved at den standardiserte ytre atferd fjerner autentisitet og oppriktighet i sosiale relasjoner.⁵⁰ Moralsk og psykologisk er den skadelig ved at man blir alt for avhengig av andres oppfatning, og mister forbindelsen både til den sanne dyd og sitt eget jeg. Det materielle statusjaget som var en av driverne i forbruksrevolusjonen dreide seg jo blant annet om å ta seg godt ut i andres øyne. Handelsmannen måtte da som nå ha sin oppmerksomhet rettet mot kundens og markedets behov og forsøke å peile seg inn på hva som kunne være til deres behag. Tilsvarende dreier den sosiale *commerce* seg om å behage andre og tilpasse seg deres forventninger til dannet atferd.

I sin neste store avhandling rettet Rousseau skytset mot den moderne sivilisasjon fra en annen synsvinkel, og også her havnet luksus i skuddlinjen. Det gjaldt den sosiale ulikheten mellom mennesker.⁵¹ Luksus er i seg selv en markør for ulikhet, men først og fremst innebærer den en parring av begjæret etter mer, både i form av forfinet nytelse og av den sosiale anerkjennelse som følger av framvisning av rikdommens attributter. Dette har gjort mennesker til slaver under sine mange behov, men også til hverandres slaver, hevdet Rousseau. Det gjelder både de rike som trenger andre til å betjene seg og til de fattige som må påta seg jobben. Statusjaget som derved piskes opp presser menneskene til å ville utkonkurrere og skade hverandre.⁵²

⁴⁸ «c'est sous l'habit rustique d'un laboureur et non sous la dorure d'un courtisan, qu'on trouvera la force et la vigueur du corps.» Rousseau, *Discours sur les sciences et les arts*, s. 30.

⁴⁹ Rousseau, *Discours sur les sciences et les arts*, s. 28.

⁵⁰ Rousseau, *Discours sur les sciences et les arts*, s. 31.

⁵¹ Jean-Jacques Rousseau. *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755), Bordas: Paris 1987.

⁵² Rousseau, *Discours sur l'inégalité*, s. 69–70.

Menneskets narsissisme er et hovedtema i moralisten Rousseaus sivilisasjonskritikk. Forbruksjaget innebærer et forsøk på å være noe annet enn den man egentlig er (f.eks. gjennom moter som etterligner høyere sosiale lag). I ønsket om å forstørre sin egen betydning skaper man et falsk selv og forråder sitt egentlige selv. I sin ungdom skrev Rousseau teaterstykket *Narcisse ou l'amant de lui-même*, og da stykket ble oppført i 1752 skrev han et forord hvor han utviklet videre temaene fra avhandlingen om kunsten og vitenskapen. Her fremstår filosofien selv som en form for *show-off game* som fjerner filosofen fra forbindelsene til sitt samfunn ved at behovet for å skille seg ut og bli beundret for originaliteten i egne tanker fører til nedvurdering av medmennesker og åndsaristokratisk menneskeforakt.⁵³

Frykten for at krigeradelen blesvekket av handelskulturens materialisme og vellevnet, slik vi så den hos Boulainvillier, er også et vesentlig innslag i debatten om en handelsadel, som fikk sin start med Abbé Coyers bok *La noblesse commerçante* fra 1756. De som kritiserte Coyers prosjekt bekymret seg for dette, og baserte sin kritikk langt på vei på standssamfunnets tradisjonelle, aristokratiske verdier: mot, offervilje og generøsitet. Motsatt hevdet Coyer at et av adelens problem var at medfødt status og arvet velstand innebar en manglende spore til innsats.

Abbé Coyer anbefalte at bestemmelsene om *dérogeance* (ærestap som følge av uverdige yrkesaktiviteter) skulle lempes på for handelens vedkommende, slik at adelen kunne skaffe seg inntekter og være til nytte i samfunnet.⁵⁴ Coyer lovpriser den nye handelssivilisasjonen, som er ledsaget av at «filosofiens fakkel lyser opp og får gamle fordommer til å fordunste». Han oppfordrer adelen til å gi avkall på sin krigerske mentalitet og «klatre ned av sitt genealogiske tre».⁵⁵ Adelen har på den måten mulighet til å unnsnippe hoffkulturens klamme intriger og ydmykende jakt på de stores proteksjon. De adelige kan hevde seg gjennom sitt arbeid og sin dyktighet i stedet for å hengi seg til en «fornem» lediggang som egentlig innebærer en kriminell snylteeksistens på samfunnets bekostning.⁵⁶ I Coyers bilde har den prangende fritid intet ærbart ved seg. Marki Louis Antoine de Caraccioli gir uttrykk for lignende bekymringer i sin bok *Le véritable mentor* (1759), som dreier seg om adelig oppdragelse. Adelen lider under at den tror at de ytre ærestegn sammenfaller med dydens

⁵³ Rousseau, *Narcisse ou l'amant de lui-même*, préface, p. xiv-xviii.

⁵⁴ Coyer, *La noblesse commerçante*, s. 172 og 177. Om *dérogeance*, se Østberg, *Storhet og nødvendighet*, s. 44–60.

⁵⁵ Coyer, *La noblesse commerçante*, s.11 og 20.

⁵⁶ Coyer, *La noblesse commerçante*, s. 20, 40 og 51–52.

realiteter, hevder Caraccioli. En oppblåst selvfølelse gjør at de nærmest ser på seg selv som «Guds eget avbilde».⁵⁷ I tråd med dette er forfengeligheten sørgelig karakteristisk for mange medlemmer av standen. Caraccioli anbefaler varmt studier for adelen, men man bør redusere den tiden som brukes på det personlige stell (*toilette*), «...dette studium som adelsmenn foretrekker fremfor alle andre.»⁵⁸ Om de store adelsmenn sier han at de fra fødselen av befinner seg innenfor et vaklevorent reisverk (*échafaudage*) av storhet som krever en kraftig dose virkelighetskonfrontasjon: «Ulykkeligvis er de født midt oppi rikdom og storhetsforestillinger (*chimères*), de vil kunne ende opp i den rene galskap om de ikke i tide kureres for sin beruselse.»⁵⁹ Dette lyder som en gjenklang av Fénelon, hvilket det også er, noe både bokens tittel og flere positive referanser til Fénelon og hans *Télémaque* røper. Men den er likevel representativ for en markant utvikling siden den gang Fénelon forfattet sin forbudte brannfakkell. Innenfor genren adelig oppdragelseslitteratur og håndbøker ser vi nemlig at denne narsissistiske problematikken nå tas mye mer alvorlig. Viktigheten av å utvikle indre, åndelig kraft og nyttige kunnskaper og ferdigheter vektlegges langt sterkere enn ved starten av århundret, hvor de aristokratiske verdiers hegemoni og betydningen av herkomst, rang og skinnende fasader mye mere tas som de grunnleggende *facts of life*.⁶⁰

Abbé Coyers mest markante motstander var le chevalier d'Arcq, en uekte sønn av et av Ludvig 14.s uekte barn (men like fullt adelig), som samme år (1756) svarte med pamfletten *La noblesse militaire, ou le Patriote françois*. «Man kan ikke la adelen drive handel uten å ødelegge ulikhetens harmoni mellom samfunnsklassene», fastslår le chevalier d'Arcq.⁶¹ Han spør videre:

...hva slags mennesker gir handelen oss? Pengetellere (*calculateurs*) hvis eneste mål er å berike seg ved å skaffe sine medborgere alt det som kan gjøre dem feige og bløtaktige [...] folk som setter i gang med alt som kan forøke landets overflod, overdådighet og luksus, men ingenting som kan bevare dets frihet.⁶²

Den adelige æresfølelse er en form for åndelig motivering som vil undergraves hvis materiell nytelse får for mye innpass i samfunnet, fastslår le chevalier d'Arcq:

⁵⁷ Caraccioli, *Le véritable mentor*, s. 53.

⁵⁸ Caraccioli, *Le véritable mentor*, s. 127–128.

⁵⁹ Caraccioli, *Le véritable mentor*, s. 156.

⁶⁰ Østberg, *Storhet og nødvendighet*, s. 174–190.

⁶¹ Le Chevalier d'Arcq, *La noblesse militaire*, s. 40.

⁶² Le Chevalier d'Arcq, *La noblesse militaire*, s. 49–50.

I den karriere som streber etter ære er håpet det viktigste, i den som streber etter formue er nytelsen det viktigste, & når man har opplevd nytelsen, og man kan se fram til den på nytt, så bryr man seg knapt om å håpe.⁶³

Forsvar for luksusen og behagskulturen

Rousseau vakte furore med sitt angrep på sivilisasjonen og på 1700-tallets optimistiske framskrittstro. Men i utgangspunktet var det de som forsvarte luksus som hadde hatt en tung tradisjon av moralsk fordømmelse av luksus å kjempe mot. Å vedkjenne seg gleden ved forbruk og sanselig nytelse innebar for det første et opprør mot en teologisk legitimert sosial rangorden (standssamfunnet) og for det andre et opprør mot kirkens fornektelse av jordelivets verdi og tilsvarende prioritering av det hinsidige livet. 1700-tallet var en periode hvor også vanlige mennesker kunne begynne å oppdage menneskenes fysiske verden i hele sitt globale omfang gjennom å smake og kjenne på produktene fra andre verdensdeler som kolonihandelen brakte hjem. Den kristne moral hadde gjennom århundrer innprentet ikke minst overfor fattigfolk at denne verden var en jammerdal. I den forstand var forbruksrevolusjonen en frigjøring fra en undertrykkelse av grunnleggende menneskelige behov og lengsler. Overklassen og de rike ledet an, men gjennom den moderne arbeidsdelingen ble stadig større deler av samfunnet gradvis trukket inn i en verden av forbruk og muligheter til å forbedre sin posisjon. Den *pursuit of happiness* som skulle komme til å bli skrevet inn i den amerikanske uavhengighetserklæringen i 1776 hadde alt lenge vært en motor for sosial frigjøring også i Europa.

I England tok Mandevilles forsvar for den nye produktive og dynamiske forbrukskulturen som vi har sett form av et satirisk frontalangrep som snudde opp ned på tidligere moralbegreper. I Frankrike var det Voltaire, som i diktet «Le Mondain» (Verdensmannen) fra 1736, kastet over bord den kristne skammen over forbrukslystene, kodifisert ikke minst i de syv dødssyndene. Han henga seg til lovprisning av luksusen som en kilde til glede, til utvidelse av menneskets horisont og til en mer sivilisert og tolerant form for sosial omgang. Dermed omfavnet han også den tid han levde i, i kontrast til moralistenes evige terping på at menneskehetens storhetstid befinner seg et annet sted, i fortiden eller i det hinsidige:

Den som vil kan lengte etter de gode gamle dager
[...] selv er jeg takknemlig over at naturen i sin visdom

⁶³ Le Chevalier d'Arcq, *La noblesse militaire*, s. 71.

for mitt eget beste har latt meg bli født i vår tid
 som er så utskjelt av våre forgremmede opprørere [=kulturkritikerne]
 Denne verdslige tid er som skapt for min livsstil
 Jeg elsker luksus og endog bløtaktighet
 Alle gleder og fornøyelser, all slags kunst
 Renslighet, god smak, alt som forskjønner tilværelsen:
 Enhver dannet mann føler det slik.⁶⁴

Voltaire omfavnet sin tid, Rousseau spyttet den ut. Men Rousseau traff en streng med sin avvisning som gjorde at han på vrangen var like mye i pakt med sin tid som hans fremste motstander var det på retten. I kraft av sin avvisning av blant annet berømmelsens verdi oppnådde han selv en berømmelse som var helt på høyde med hans motstander. Men dermed ble hans kritikk også på slående ironisk vis kolonisert av nettopp de fenomener han svinget svepen over. Rousseaus avvisning av moten som en forkledning som forplumret personligheten, gjorde hans rustikke, korsikanske bondedrakt til et moteplagg blant snobben. I sin grenseløse appetitt på nyheter – i form av både gjenstander, ideer og livsstiler – plukket den mondene verden opp «det autentiske» og innlemmet det sorgløst i sitt repertoar. Marie Antoinettes lek med bondepике-rollen på sin lille Disney-aktige farm i parken i Versailles sprang ut av denne mondene kolonisering av det autentiske.⁶⁵

Adam Smith – et forsvar for luksus eller moderasjonens evangelium?

Den antropologi man fra første stund trakk ut av *Wealth of Nations* har i den alminnelige bevissthet fått Smiths antropologi til å ligne urimelig mye på Mandevilles.⁶⁶ Men i Smiths annet hovedverk, om de moralske følelser, hadde Smith utviklet et langt mer nyansert bilde av menneskelige motiver og moralens betydning. Dette er ikke noe han fraviker eller motsier i *Wealth of Nations*, det er bare at fokuset der er et annet.⁶⁷ At det var en helhet i Smiths tenkning vises ikke minst i at han reviderte og utvidet *Moral Sentiments* flere ganger gjennom

⁶⁴ https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Mondain, lest 05.02.2023.

⁶⁵ Bertière, *Marie-Antoinette l'insoumise*, s. 408–411.

⁶⁶ En selektiv tolkning av Adam Smith, for eksempel for å bruke ham som *dödare* av velferdsstaten, har da også en lang forhistorie. Den engelske herskerklassen på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet plukket ut de delene av Adam Smith som passet dem (fri lønnsdannelse) og overså andre (fri kornimport). Slik legitimerte man de vedtakene i parlamentet som skulle forsvare landeierelitens næringsinteresser og søkte samtidig å bygge ned de siste rester av paternalistisk velferdslovgivning fra Tudor-tiden. Se Perkin, *Origins of Modern English Society*, s. 186–192.

⁶⁷ Amartya Sen, «Introduction», i Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. viii-ix.

livet, og utga verket i seks forskjellige versjoner, siste gang rett før sin død i 1790. Smiths forsvar for luksus er derfor langt mer forbeholdent og nyansert enn Mandevilles. Også Smith lovpriser riktignok handelssivilisasjonen og ser luksusen som et symbol på den økonomiske og sosiale appetitt som er førstnevntes psykologiske drivfjær.⁶⁸ Og i likhet med sin venn David Hume pekte han på at den moderne luksusen satte mennesker i produktivt arbeid og gjorde stat og samfunn sterkere og lykkeligere.⁶⁹ Samtidig unngikk man i en moderne, kompleks økonomi at dette skapte den type avhengighet til de store som vi finner i føydaltidens store følge av krigere og lojale klienter og tjenere. Det moderne gjenstandsbaserte luksusforbruket skapte dermed ikke bare mere allmenn velstand, gjennom arbeidsdelingens effektivitet, men det skapte også et mildere sosialt herredømme enn i føydaltidens enkle samfunn. Der hadde de store, av mangel på luksusvarer, i mye større grad måttet bruke overskuddet av ressurser ved å knytte til seg skarer av avhengige som de fødte på eller gjorde delaktige i sitt eget uproduktive *potlach*-aktige forbruk.⁷⁰ At Smith her distanserer seg fra Boulainvilliers og Montesquieus syn på luksus, er ikke så rart, fordi disse var opptatt av at luksusforbruk forrykket standssamfunnets hierarki gjennom forarming av adelen og gjennom å oppmuntre middelklasse menneskenes pretensjoner om å være noe de ikke var. Boulainvilliers mente som vi har sett også at adelens mandige kraft og uavhengighet ble tuktet og knektet under hoffsamfunnets raffinerte, feminiserte og aggresjonshemmede omgangsformer. Det samme gjaldt underkastelsen under fornøyelsenes distraksjoner; *le plaisir* og spesielt *le plaisir du roi*, som var et uttrykk som knyttet forbindelsen direkte mellom behagskultur og eneveldig styre, blant annet i kraft av at kongen ble den øverste dommer i spørsmål om smak og etikette (kongen ble motekonge).⁷¹ Men Smiths syn står også i kontrast til den anti-aristokratiske Rousseaus argument om luksus som en trussel mot alle menneskers frihet. Rousseau hevdet her, som vi husker, at kongens og de stores luksus var et

⁶⁸ Jfr. hans samtidige Thomas Malthus' slående uttrykk for sammenhengen mellom sosial mobilitet og økonomisk vekst: «Hvis intet menneske kunne håpe på å stige eller frykte å falle i samfunnet; [...] kunne vi ikke håpe på å se den energiske aktivitet for å bedre egne kår som i nå utgjør selve drivfjæren i vår offentlige velstand.» Sitert etter Perkin, *Origins of Modern English Society*, s. 226.

⁶⁹ Hume, «On commerce», særlig s. 255–256 og 260–262.

⁷⁰ Smith, *Wealth of Nations*, s. 508–513.

⁷¹ De franske kongene begynte på 1400-tallet å bruke uttrykket «car tel est notre plaisir» – «slik vil vi at det skal være» – som del av det konkluderende formular i lover og dekreter. Dette sees som uttrykk for deres krav på å være den suverene makt i staten, altså den ideologiske starten på eneveldet. Uttrykket *plaisir* betegnet i utgangspunktet en veloverveid bestemmelse, uten konnotasjonen av vilkårlig, lystpreget impulsivitet. Se Demante, «Observations sur la formule 'car tel est notre plaisir' dans la chancellerie française». Men Frans 1, som særlig gjorde formuleringen kjent, var også den som for alvor bygget opp det galante og raffinerte hoff som maktinstrument. På 1700-tallet var assosiasjonen til ordets mer vanlige betydning (*plaisir*=behag) så sterk at de franske revolusjonære grep til den i sitt oppgjør med eneveldet som et luksusregime diktert i siste instans av én manns lyster.

effektivt, mykt maktinstrument som fungerte som «blomstergirlandere» som tildekker jernlenker. For Smith er forbruket tvert imot frigjørende. Et poeng som har blitt påpekt både i samtid og ettertid, er at dette ikke minst var frigjørende for kvinnene.⁷² Kvinnene hadde ansvar for husholdningenes innkjøp og de var viktige forbrukere av klær og andre motevarer i stadig bredere sosiale lag. Allerede hoffets behagskultur hadde vært en kultur sentrert rundt galanteri og underkastelse under kvinners smak. Alt dette var forhold som fikk både rustikke adelspuritanere som Boulainvilliers og Rousseau – som bare var rustikk, ikke adelsforsvarer – til å beklage seg over kvinnenes dominerende plass i offentligheten i fransk kultur og ønske at de ble presset inn i privatsfæren. Under det jakobinske dydsregime i 1793 skulle dette komme til å bli virkelighet. Under rettsaken mot Marie-Antoinette ble hun av anklageren forsøkt ydmyket på det groveste fordi hun var symbol på luksusens despotiske herredømme og på utidig kvinnemakt, som var to sider av samme sak. Deretter ble hun ekspedert til giljotinen på en kjerre. Like etter ble de revolusjonære kvinneklubbene stengt.⁷³

I *The Theory of Moral Sentiments* vier Adam Smith brorparten av kapitlet «Of licentious systems» – om løsaktige eller uanstendige systemer – til å kritisere Mandeville. Smith anser de definisjoner og forestillinger Mandeville har om luksus og laster og forholdet mellom dem som overdrevne og villedende. Dermed kan Mandeville frikjenne begge to gjennom et argument *ad absurdum*:

Ifølge ham er alt det luksus som går lenger enn det absolutt nødvendige for å opprettholde menneskelivet, slik at til og med en ren skjorte eller en godt utformet bolig representerer noe lastefullt. Det å gi etter for seksualdriften i et fullkomment lovlig ekteskap, anser han er på linje med den mest skadelige vellystighet...⁷⁴

Mot dette poengterer Smith at lidenskaper ikke generelt er «wholly vicious», i enhver grad og enhver retning. De kan ha positive funksjoner når de er underlagt selvkontrollens og moderasjonens regime. Dette regimet er både moralsk, sosialt og politisk i Smiths bilde. Han er dermed forkjemper ikke for en kristelig eller pre-freudiansk brutal undertrykkelse eller fortrenkning av lidenskapene og heller ikke for det totale frislipp som Mandeville med sin sjokkterapi synes å forsvare. Også Smiths politiske økonomi må sees i lys av dette. Det er derfor han legger så stor vekt på at for at markedet skal fungere, hviler det på visse moralske,

⁷² Se f.eks. Grenier, «Travailler plus pour consommer plus. Désir de consommer et essor du capitalisme, du XVII^e à nos jours», i *Annales. Histoire. Sciences Sociales*, 3/2010.

⁷³ Fouquier-Tinville, *Réquisitoires*, s. 32. Se også Hunt, «The many bodies of Marie Antoinette».

⁷⁴ Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, s. 366.

juridiske og politiske premisser som må opprettholdes i samfunnet, slik at handelsmenn og produsenter hindres i å monopolisere markedet eller sikre seg privilegier på andre måter. Det vil de nemlig være tilbøyelige til å gjøre hvis deres lidenskaper ikke tøyles.

Mandeville opererer, i forlengelsen av Thomas Hobbes, med en primitiv, driftsbasert og amoralsk antropologi hvor forfengelig og grådighet inntar en helt dominerende plass, noe som motsvares av dogmatisk enkle løsninger for den politiske økonomien (og for Hobbes av drastisk autoritære løsninger i politikken). Smith opererer derimot med et kreftenes parallelogram både i mennesket og samfunnet, i en variant av Montesquieus maktfordeling applisert på lidenskapene.⁷⁵ Moralske følelser er med på å spille en balanserende og modererende rolle, og arbeidsdelingen i økonomien bidrar til å stabilisere og liberalisere samfunnet og samtidig skape dynamikk og produktivitet innenfor de rammer moralen setter.

Fransk luksus etter revolusjonen: Det gode liv også for produsentene?

Frankrikes kulturrevolusjon rettet mot kongemaktens og kirkens luksus i utsmykning av bygninger og i monumenter og mot aristokratiets og de rikes forfinethet i klesdrakt var særlig markant i 1792–1794, men den ble en episode i landets historie.⁷⁶ På visse måter bidro faktisk revolusjonen til å befeste Frankrikes rolle som luksus- og kvalitetsvarenes land, i kontrast til England som den industrielle masseproduksjonens. Revolusjonen gjorde for eksempel at kongemaktens og de aristokratiske hoffenes kjøkkensjefer mistet sine arbeidsgivere og måtte finne seg et annet utløp for å tjene til livets opphold gjennom sine ferdigheter. Dermed startet de restauranter for allmenheten og bidro til å etablere Frankrike som det førende land på den kulinariske luksusens område.⁷⁷ Opprettholdelsen av håndverksmessig produksjon av mer varige kvalitetsvarer for eksport ble på sin side understøttet av at revolusjonen ga bøndene sikkerhet for jordeiendommen, slik at Frankrike i lang tid framover ble preget av de små selveiende jordeiere.⁷⁸ Lik arverett, som revolusjonen etablerte som en allmenn regel, gjorde at bøndene begrenset barnetallet-. Dette var i kontrast til Storbritannia, hvor enclosurebevegelsen og hevdelsen av en absolutt eiendomsrett til jorden hadde banet veien for

⁷⁵ Hirschmann, *The Passions and the Interests* behandler 1600- og 1700-tallets ideutvikling med hensyn til tanken om politisk maktfordeling og tanken om balanse mellom lidenskaper og (økonomisk) interesse, samt relasjonen mellom de to tankemodellene. Se f.eks. s. 30 og 73 om den sammenhengen jeg spesifikt viser til.

⁷⁶ Kennedy, *A Cultural History of the French Revolution*, særlig kapittel VIII.

⁷⁷ Berulfen, *Luksus. En reise i eksesser og menneskelig dårskap*, s. 51–53.

⁷⁸ Asselain, *Histoire économique de la France du XVIII^e siècle à nos jours*, b.1, s. 116–117.

at mesteparten av jorden ble eiet av overklassen og drevet av landbruksarbeidere og forpaktere, mens et stort eiendomsløst ruralt proletariat dannet en arbeidskraftreserve som på 1800-tallet kunne slave i fabrikkene og leve i slum i byene. De franske produsentene av håndverksbaserte luksusvarer drev i mye større grad sin produksjon som hjemmeindustri innenfor rammen av et bondesamfunn som hadde beholdt sin autonomi.⁷⁹ Dermed slapp de også mye av den fremmedgjøringen i arbeidsprosessen som karakteriserte storskala fabrikkdrift etter Manchesters modell. Den franske industrialiseringen var mer gradvis og sosialt skånsom enn den britiske, og det var man seg meget bevisst i Frankrike i samtiden.⁸⁰ På mange måter trivdes nok de moralske følelser som Smith så som en av samfunnets sentrale byggesteiner bedre i den franske modellen for industriproduksjon enn i den britiske.

Oppsummering

Den overgangen som fant sted på 1700-tallet i luksusens funksjon og definisjon dreier seg om en rehabilitering og demokratisering av menneskelig begjær, i tråd med utbredelsen av en handelssivilisasjon og dens mer fredelige og arbeidsomme dyder, til erstatning for den gamle heroisme. «Reformasjonen», skrev Mandeville, «har knapt hatt den samme betydning for kongeriker og stater [...] for å få dem til å blomstre [...] som den tåpelige og innfallspregede oppfinnelsen av vatterte underskjørt med bøylere.»⁸¹ Mandevilles utsagn kan tjene som illustrasjon på at det ikke bare var heroismen som måtte gi tapt for begjæret etter vatterte underskjørt. Det som også måtte gi tapt var den gamle spiritualistiske og teologiske begrunnelse for luksus, som levde videre i det religiøst legitimerede standssamfunnet, hvor hver samfunnsgruppe skulle tilkjennes sitt passende nivå av kvalitet og utsmykning i sin livsstil. Utgjorde den økte tilgjengeligheten av luksusvarer en positiv kraft for økonomi, samfunn og individer? Eller gjorde det luksus til en enda større økonomisk, politisk og moralsk trussel tidligere? I luksusdebattene på 1700-tallet ble den nye økonomiske tenkningens avmoralisering av luksus raskt avløst en remoralisering med positivt fortegn. Denne positive remoraliseringen var tydeligere i Storbritannia enn i Frankrike, hvor luksus i større grad forble et negativt ladet begrep.⁸² Dette gjaldt ikke minst under det kortvarige regimet av

⁷⁹ Asselain, *Histoire économique de la France du XVIII^e siècle à nos jours*, b.1, s. 137 og 145–146.

⁸⁰ Bergeron, *Les industries du luxe en France*, s. 11–22.

⁸¹ Sichert etter Hundert, «Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy», s. 30.

⁸² Maza, *The Myth of the French Bourgeoisie*, s. 53–61.

republikansk strenghet som landet opplevde under den franske revolusjonen. Men også i Frankrike ble den nye forbrukskulturen i mange henseende høyt verdsatt, og fikk positiv valør gjennom at man framhevet komfort, god smak (mote) og sosiabilitet, i kontrast til den gamle luksusens vekt på rikdom, status og makt.⁸³ Et vesentlig poeng i det foregående har vært å vise at det moralske *forsvaret* for den nye luksusen også var ledsaget av et moralsk *motangrep* på den gamle, standsbaserte luksusen. Det var denne nye tenkningen som gikk av med seieren, og vi lever i dag med konsekvensene av denne seieren på godt og ondt. Utfordringen fra den nye luksusen førte til en bekymring og bejaing som gikk på kryss og tvers av de skillelinjer man ellers kunne forvente. I sin demokratiske kritikk av den moderne luksus grep Rousseau og hans republikanske følgere til dels tilbake til den gamle aristokratiske og spartanske krigerdiskurs. Rousseau ville gjenreise patriarkatets og kjønnsdistinksjonenes tapte bastioner i kampen mot den feminiserte bløtaktighet som luksusen førte med seg. Dermed etterlot han seg en arv som er like moralsk og politisk tvetydig som luksusen selv.⁸⁴ Men som jeg har vist ble også den tradisjonelle luksus av den nye tids produktivitets- og nyttetenkning oppfattet som en trussel mot menneskets selvutvikling. Den tradisjonelle luksus var knyttet til medfødt rang, noe som ifølge kritikerne svekket incitamentet til iherdig innsats og selvutvikling. Boulainvilliers så luksusen som en trussel mot adelens personlige og politiske frihet. Rousseau skulle komme til å argumentere langs lignende linjer, i en demokratisk variant, ved at han ønsket å forsvare alle menns politiske frihet mot luksusens despoti og despotiets luksus.. For dem begge var det et særlig faretruende trekk ved hoffkulturen at den ga kvinner en framtreddende posisjon. Undergivelsen under luksus ble assosiert med undergivelsen under kvinner, som innebar en farlig mykgjøring og kvinneliggjøring av mannen selv, politisk og militært. Forsvarerne av moderne luksus medga derimot mer eller mindre eksplisitt at den nye handelssivilisasjonen ga større rom for kvinnelige behov og for mykere, mer «kvinnelige» egenskaper, som sosiabilitet, forbrukskultur, fredelig mellomfolkelig samkvem (*commerce*) og ønske om å være til behag. Det var ikke tilfeldig at Mandeville grep til de vatterte underskjørt for å framheve luksusens samfunnsomformende kraft. Adam Smith hevder at denne nye sivilisasjonen *bedre* ivaretok friheten, ved at den enkelte rikmanns makt diffundererte utover i et stort og upersonlig nettverk av markedskrefter og arbeidsdeling. Dette satte han i kontrast til føydaltidens stramme, personbaserte

⁸³ Goodman, «Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France», særlig s. 75.

⁸⁴ Se Landes, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*.

lojalitetsbånd, hvor luksus på grunn av den relative vareknapphet ikke kunne bestå i særlig mye annet enn å ha mange undergivne.

Epilog: Luksus i vår tid – orientekspress mot undergangen eller garanti for livskvalitet?

Ingen deltagere i 1700-tallets luksusdebatt unnslopp å felle moralske dommer over det fenomenet de debatterte, om det så var i form av en ostentativ avmoralisering, som i Mandevilles tilfelle. Heller ikke i dag kan vi unndra oss en moralsk stillingtagen. Dertil er kreftene som er i spill for sterke, i hver enkelt av oss og i samfunnet. Luksus kan aldri bli noe nøytralt objekt for økonomisk «vitenskap». Luksusdebatten på 1700-tallet illustrerer at fenomenet luksus er knyttet til våre lengsler og begjær, til vårt selvbilde, til vår posisjon i samfunnet og til vårt bilde av hva slags samfunn vi bør ha. Rousseau var ingen skapmoralist, men inntok en svært tydelig, fordømmende holdning til den nye luksusen. I kampen om synet på den nye luksusen tapte han utvilsomt. Men det betyr ikke at hans synspunkter er uten interesse i dag. Kanskje det nettopp er fordi hans synspunkter tapte at de desto bedre kan inspirere til analyse av dagens samfunn, som troner på de ideologiske fundamentene av luksusforsvarernes seier.

I møte med influensernes og de sosiale mediernes sammenligningspress og narsissistiske kjendishysteri er det ikke vanskelig å nikke gjenkjennende til Rousseaus bekymringer for selvoppløsningen i kulturen. I moderne tid har denne selvoppløsningen vært et sentralt anliggende hos kulturkritikere som Christopher Lasch i USA og Stein Mehren i Norge.⁸⁵ Det som i vår tid imidlertid er blitt langt tydeligere enn det var på 1700-tallet er at ved å spenne narsissismen for økonomiens vogn, gi begjæret og statusjaget legitimitet og opphøye forbruket og økonomisk vekst til den nye religion, så har man også åpnet for et farlig overforbruk av klodens ressurser. For mens begjæret etter nye ting og nye skjønnhetsoperasjoner – som skal tilfredsstille stadig nye fantasier om nye og mer perfekte identiteter – er grenseløst, så er ressursene til å frambringe dem ikke uuttømmelige.

Kanskje trenger vi igjen å omdefinere luksus, denne gang til et begrep i den økologiske bærekraftens tegn? Det var Østens eksotiske og langreste luksus Vesten lengtet etter. Det var jakten på den som inspirerte til oppdagelsene, den første globaliseringen og koloniseringen

⁸⁵ Lasch, *Den narsissistiske kultur* og Mehren, *Her har du mitt liv* og *Vår tids bilde som visjon og entropi*.

med dens tilhørende kolonialvarer til de tusen hjem. Hovedproblemet i dag er imidlertid ikke lenger luksusen vi importerer fra Østen, men alt det billige skrotet. Kanskje vi heller burde satse på luksus, og prioritere både våre private og samfunnets ressurser på noen færre, kortreiste varer av høy kvalitet? Kanskje kunne et av verdens rikeste land også trappe ned rovdriften på naturen og heller satse på å dyrke de mer respektfulle, nøysomme, bærekraftige og livsbejaende kulturverdier som vi også har i vår tradisjon, og som innebærer å verdsette det alminnelige livs grunnleggende gleder som en luksus som svært mange i verden i dag ikke er forunt. Da passer det å gi siste ord til en hjemlig kommentar til 1700-tallets luksusdebatt, nemlig Jens Zetlitz' dikt *Mine længsler*, fra 1789:

Hvor saare lidet vil der til,
 For lykkelig at være;
 et muntert Sind en Piges Smiil,
 En Ven som gjør dig Ære,
 En Hytte, som dig skiule kan,
 Sundt Brød og Kildens klare Vand,
 Saa megen Visdom, at du vil
 Og bruger denne lære.

Guld har sin Glands og Magt sitt værd,
 Og rang vanærer ingen
 Det er ret smukt at være lærd,
 Men det er ikke Tingen.
 Nei, skielve ei for Daarens Dom,
 Og tage Dagen, som den kom,
 Er meer enn Guld og Ære værd,
 Og det dig røver ingen.⁸⁶

Kilder og litteratur. Opprinnelig utgivelsesår står i parentes

Anderson, Perry. *Lineages of the Absolutist State*. London: New Left Books, 1977.

Anthuns, Kasper Dotterud. *Les trois phases du luxe en France. Du luxe éthique et esthétique au luxe de l'hyperconsommateur*. Oslo: MA-oppgave i fransk kulturkunnskap UiO, 2018.

⁸⁶ Zetlitz, «Mine Længsler», i *Poesier*, s. 294.

Asselain, Jean-Charles. *Histoire économique de la France du XVIIIe siècle à nos jours*. Bind 1. *De l'Ancien régime à la Première Guerre mondiale*. Paris: Editions de Seuil, 1984

Bellegarde, (Abbé) Jean-Baptiste Morvan de. *L'éducation parfaite, contenant les manières bienséantes aux jeunes gens de qualité, & des Maximes, & des Réflexion propre à avancer leur fortune*. Amsterdam, 1713 (og en rekke andre utgaver)

Berg, Maxine og Elisabeth Eger. «The Rise and Fall of the Luxury Debates». I Maxine Berg og Elisabeth Eger (red.). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 7–27.

Bergeron, Louis. *Les industries du luxe en France*. Paris: Editions Odile Jacob, 1998.

Berry, Christopher. *The Idea of Luxury. A conceptual and historical investigation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Bertièrre, Simone. *Marie-Antoinette l'insoumise*. Paris: Editions de Fallois, 2002.

Berulfsen, Torkjell. *Luksus. En reise i eksesser og menneskelig dårskap*. Oslo: Cappelen, 2005.

Boulainvilliers, Henri de. *Etat de la France. Extrait des mémoires pour l'instruction du duc de Bourgogne. Avec des mémoires historiques*. (skrevet mellom 1699 og 1709) London, 1752. – *Dissertation sur la noblesse française servant de préface aux mémoires de la maison de Croi et de Boulainvillier*, (skrevet mellom 1700 og 1709) trykt som appendix i André Dévyver. *Le sang épuré. Les préjugés de race chez les gentilshommes français de l'ancien régime (1560–1720)*. Brüssel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1973, 500–548.

Burke, Peter. *The Fabrication of Louis XIV*. New Haven: Yale University Press, 1992

Caraccioli, Louis Antoine marquis de. *Le véritable mentor ou l'éducation de la noblesse*. Liège: Bassompierre, 1759

Castarède, Jean. *Histoire du luxe en France. Des origines à nos jours*. Paris: Eyrolles, 2006 (online-utgave)

Chaussinand-Nogaret, Guy. *The French nobility in the eighteenth century. From feudalism to enlightenment* (1976). Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Coleman, Claire. «The four words that fired up feminism...». <https://www.dailymail.co.uk/femail/article-9412075/Because-Im-Worth-galvanised-generation-women-first.html> *Daily Mail Online*, 28/3 – 2021. Lest 24.01.2023.

Coyer, (Abbé) Gabriel-François. *La noblesse commerçante*, London, 1756.

Demante, Gabriel. «Observations sur la formule 'car tel est notre plaisir' dans la chancellerie française», *Bibliothèque de l'École des chartes*, Vol. 54 (1893), s. 86–96.

- Duby, Georges. *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*. Paris: Editions Gallimard, 1978
- Elias, Norbert. *The Court Society* (1969). Oxford: Basil Blackwell, 1983.
- Fouquier-Tinville, Antoine Quentin. *Réquisitoires* (utg. ved Hector Fleischmann). Paris, 1909
- Goldzink, Jean. *Charles-Louis de Montesquieu. Lettres persanes*. Paris: Presses universitaires de France, 1989.
- Goodman, Dena. «Furnishing Discourses: Readings of a Writing Desk in Eighteenth-Century France». I Maxine Berg og Elisabeth Eger (red.). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 71–88.
- Grenier, Jean-Yves. «Travailler plus pour consommer plus. Désir de consommer et essor du capitalisme, du XVII^e à nos jours». *Annales. Histoire. Sciences Sociales*, 3/2010, 787–798.
- Hirschman, Albert O. *The Passions and the Interests. Political Arguments for Capitalism before Its Triumph* (1973). Princeton N. J.: Princeton University Press 2013
- Hume, David. «On commerce», i *Essays. Moral, Political and Literary* (1777). Indianapolis: Liberty Fund 1987, s. 253–267.
- Hundert, Edward. «Mandeville, Rousseau and the Political Economy of Fantasy». I Maxine Berg og Elisabeth Eger (red.). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 28–40.
- Hunt, Lynn. «The many bodies of Marie Antoinette. Political pornography and the problem of the feminine in the French Revolution» (1991). I Gary Kates (red.), *Recent Debates and New Controversies*. London: Routledge, 2006, s. 210–218.
- Jones, Colin: «Bourgeois revolution revived: 1789 and social change». I Gary Kates (red.), *Recent Debates and New Controversies*. London: Routledge, 2006, s. 87–112.
- Kennedy, Emmet. *A Cultural History of the French Revolution*. New Haven: Yale University Press, 1989.
- Kernberg, Otto. *Borderline Conditions and Pathological Narcissism* (1975). London: Jason Aronson Inc., 1990.
- La Chetardye, Mr. de. *Instructions pour un jeune Seigneur ou l'idée d'un galant-homme* (1682). Paris: chez Nicolas Le Gras, 1702
- La Roque, Gilles-André de. *Traité de la noblesse, de ses différentes espèces etc...*, Paris: chez Estienne Michallet, 1678 (nytt opplag 1734).
- Landes, Joan. *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. New York: Cornell University Press, 1988.

Lasch, Christopher. *Den narsissistiske kultur* (1979). Oslo: Bokklubbens kulturbibliotek, 2006.

Løøv, Margrethe. «Dødssynd», *Store norske leksikon* på snl.no, <https://snl.no/d%C3%B8dssynd>. Lest 24.02.2023

Mazah, Sarah. *Private Lives, Public Affairs. The Causes Célèbres of Prerevolutionary France*. Berkeley: University of California Press, 1993.

–*The Myth of the French Bourgeoisie. An Essay on the Social Imaginary, 1750–1850*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.

–«Luxury, morality, and social change. Why there was no middle-class consciousness in prerevolutionary France». I Gary Kates (red.), *Recent Debates and New Controversies*. London: Routledge, 2006, s. 113–130.

Mehren, Stein. *Her har du mitt liv. 1984 Essays 1984*. Oslo: Aschehoug 1984.

–*Vår tids bilde som entropi og visjon. 5 postmoderne essays*. Oslo: Aschehoug 1987.

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, baron de. *De l'esprit des lois* (1748). 2 bind. Paris: Flammarion 1979.

Muchembled, Robert. *La société policée. Politique et politesse en France du XVI^e au XX^e siècle*. Paris: Seuil, 1998.

Pedersen, Mikke Venborg. *Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundre*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2013.

Petitfils, Jean-Christian. *Louis XIV* (1995). Paris: Perrin, 2008.

Perkin, Harold. *Origins of Modern English Society* (1969), London: Ark 1985.

Pike, Naomi. «Because You're Worth It». <https://parisfashionweek.fhcm.paris/en/43953-2/>, 11/3–2021, lest 24.01.2023.

Rousseau, Jean-Jacques. *Discours sur les sciences et les arts* (1749). Paris: Le livre de poche, 2004.

–*Narcisse ou l'amant de lui-même, comédie* (1753), i *Collection complète des oeuvres*, Genève, 1780-1789, vol. 8, in-4°, édition en ligne www.rousseauonline.ch, version du 7 octobre 2012 <http://www.rousseauonline.ch/Text/narcisse-ou-l-amant-de-lui-meme-comedie.php>

–*Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (1755). Paris: Bordas, 1987.

Smith, Adam. *The Theory of Moral Sentiments* (1759). London: Penguin, 2009.

– *Wealth of Nations* (1776). London: Penguin 1986.

Solnon, Jean-François. *La cour de France*. Paris: Fayard, 1987.

Sorokov, Vladimir. *En opritsjniks dag* (2006). Oslo: Flamme Forlag, 2017

Strøksnes, Morten Andreas. *Det kommersialistiske manifest. Et essay om Bernard Mandeville (1670–1733), The Fable of the Bees og den tidlige engelske moderniteten*, hovedoppgave i idéhistorie, UiO, Oslo 1996.

Veblen, Thorstein. *Den uproduktive klasse* (1899). Oslo: Res Publica, 2014.

Voltaire, «Le Mondain» (1736). https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Mondain, lest 05.02.2023.

Vries, Jan de. «Luxury in the Dutch Golden Age in Theory and Practice». I Maxine Berg og Elisabeth Eger (red.). *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods*. New York: Palgrave Macmillan, 2003, s. 41–56.

Zetlitz, Jens. «Mine Længsler», i *Poesier*. København: Gyldendal, 1789.

Østberg, Kai. *Storhet og nødvendighet. Den aristokratiske etos og forholdet til arbeid. Frankrike 1678–1789*. Hovedoppgave i historie UiO, 1991.